

О.Ч. Кшановський

ПЕРСЬКІ ТЕРМІНИ СПОРІДНЕНОСТІ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ТА АРЕАЛЬНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Способи відображення у мові родинних стосунків людей є однією з найпопулярніших тем для дослідження не лише серед мовознавців, а й серед представників інших наук антропологічного скерування. Сьогодні можна упевнено констатувати, що у типологічному плані в лексико-семантичних системах мов світу існують дві великі групи елементів, які формують структуру семантичних полів термінів спорідненості в конкретній мові¹. Перша група структурних рис відображає так звану поколінну систему спорідненості, яка притаманна усім високорозвинутим суспільствам світу, а також інтенсивно адаптується іншими суспільствами, які бажають приєднатися до процесу світової глобалізації. Друга група структурних рис не є універсальною. Ці специфічні риси притаманні окремим мовам, групам споріднених мов, мовам одного ареалу, діалектам однієї мови і є реліктами інших, відмінних від традиційної поколінної, систем спорідненості. Ці риси знаходимо як у сучасних розвинутих мовах, де вони є просто реліктами та мають здебільшого стилістичні функції, так і в інших, не світового значення мовах, де вони повністю формують власну своєрідну систему термінів спорідненості. Однак і в першому, і в другому випадку ці риси, окрім багатой інформації про соціальний, економічний та культурний розвиток суспільства, несуть вкрай важливу лінгвістичну інформацію. Структурні риси другої групи відображають дуже давні етапи етнолінгвістичної історії сучасних розвинутих суспільств. Метою нашої розвідки якраз і є виявити та виокремити в лексичній системі сучасної перської мови риси не поколінної системи спорідненості та пояснити їхню наявність і функції з типологічних та ареальних позицій.

Отже, терміни спорідненості в більшості сучасних мов розвинутих суспільств по-

вністю визначаються кількома спільними диференційними семантичними ознаками (див. дет.: [Кузнецов 1971])².

Першою характерною ознакою функціонування термінів спорідненості в сучасних мовах є ознака **старшинства**, що передає інформацію про покоління, до якого належить родич, названий певним словом. Ця ознака виявляється опозицією таких термінів, як, наприклад, англ. *father* 'батько' – *son* 'син', *mother* 'мати' – *daughter* 'дочка'; франц. *père* 'батько' – *fil*'син', *mère* 'мати' – *fil*'дочка'; ісп. *padre* 'батько' – *hijo* 'син', *madre* 'мати' – *hija* 'дочка' та под. Наявність цієї семантичної ознаки є, очевидно, універсальною, а також типологічно релевантною характеристикою, яка дозволяє визначити кількість тих поколінь, що покриваються термінами спорідненості в кожній окремій мові. Таких опозицій, або ступенів спорідненості по прямій лінії, в сучасних мовах існує, як правило, не більше двох-трьох за висхідною лінією, наприклад укр. *прадід*, *дід*, *батько*; та стільки само за низхідною лінією, наприклад укр. *син*, *онук*, *правнук*.

Другою характерною ознакою функціонування термінів спорідненості в сучасних мовах є ознака **статі**. Вона виявляється опозицією таких термінів, як, наприклад, англ. *father* 'батько' – *mother* 'мати', *son* 'син', – *daughter* 'дочка'; франц. *père* 'батько' – *mère* 'мати', *fil*'син', – *fil*'дочка'; ісп. *padre* 'батько' – *madre* 'мати', *hijo* 'син' – *hija* 'дочка'; укр. *дід* – *баба* та под. Наявність цієї семантичної ознаки є, очевидно, також універсальною, а разом і типологічно релевантною характеристикою, яка дозволяє визначити, яким ступеням спорідненості ця ознака притаманна, а яким – ні.

Третьою характерною ознакою функціонування термінів спорідненості в сучасних мовах є ознака **бокової спорідненості**, що розрізняє спорідненість за

прямою або за боковою лінією. Ця ознака виявляється опозицією таких термінів, як, наприклад, англ. *father* 'батько' – *uncle* 'дядько', *mother* 'мати' – *aunt* 'тітка'; франц. *père* 'батько' – *oncle* 'дядько', *mère* 'мати' – *tante* 'тітка'; ісп. *padre* 'батько' – *tío* 'дядько', *madre* 'мати' – *tía* 'тітка'; укр. *син* – *небіж*, *дочка* – *небога* та под. Наявність цієї семантичної ознаки, очевидно, не є універсальною, однак є типологічно релевантною характеристикою, яка дозволяє визначити, яким ступеням спорідненості ця ознака притаманна, а яким – ні.

Четвертою характерною ознакою функціонування термінів спорідненості в сучасних мовах є ознака **керунку спорідненості**, що передає інформацію про те, через якого члена спорідненого колективу відбувається кровний зв'язок, що називається певним словом: спорідненість за батьком, за матір'ю, за сином, за донькою та под. Ця ознака виявляється опозицією таких термінів, як, наприклад, дат. *farfader* 'батько батька' – *morfader* 'батько матері', *sonneson* 'син сина' – *datterson* 'син дочки' та под. Наявність цієї семантичної ознаки в деяких мовах, вочевидь, не є універсальною, однак є типологічно релевантною характеристикою, яка до-

зволяє визначити, для представників яких ступенів спорідненості є притаманною диференціація за керунком спорідненості, а для яких – ні.

Наявність такого набору семантичних ознак визначає структуру семантичного поля спорідненості та кількість лексем на позначення кровних родичів у певній мові. У табл. 1 у порівнянні з українською наведені азербайджанські та перські лексеми на позначення спорідненості з урахуванням чотирьох названих вище семантичних ознак. Українську мову обрано як типового представника сучасного способу відображення поколінної системи спорідненості, азербайджанську – як представника ареалу розповсюдження перської мови.

З наведеного в Таблиці 1 матеріалу стає очевидним, що лексико-семантична система сучасної перської мови загалом відображає сучасну добре нам відому поколінну систему спорідненості. Помітними є й спільні структурні та функціональні особливості семантичних полів спорідненості в різних мовах.

По-перше, в цих мовах структурно-семантичне членування мікрополів усередині поля спорідненості визначається трьома видами семантичних структур, аналогічно європейським мовам (див.: [Кузнецов 1971]).

У першому випадку мікрополе складається з одного терміна. Так, наприклад, мікрополе **онук/онука** в перській та азербайджанській мовах визначається одним терміном. У другому випадку мікрополе складається із двох термінів. Так, на відміну від азербайджанської та перської, в українській мові мікрополе **онук/онука** визначається двома термінами залежно від статі. У третьому випадку мікрополе складається з чотирьох термінів. Так, мікрополе **двоюрідний брат/двоюрідна сестра** в азербайджанській мові визначається чотирма термінами. Іноді зміст того самого мікрополя може виражатися відразу кількома способами, наприклад мікрополе **дядько/тітка** в українській літературній мові визначається двома термінами, а в діалектному мовленні – чотирма.

По-друге, у кожній з мов існує дуже обмежений набір первинних термінів спорідненості, таких як: укр. *дід*, *батько*, *син*, *онук* та под.; азерб. *baba*, *ata*, *oğul* та под.; пер. *pedar*, *pesar* та под. (ці лексеми виділено напівжирним шрифтом). Саме у значеннях цих лексем реалізуються усі чотири наведені вище диференційні семантичні ознаки (хоча б і навіть, як в українській, лише в діалектному мовленні). Решта слів на позначення представників після покоління +1, +2 за висхідною та після покоління –2 за низхідною лінією є чи то частково запозиченими лексемами, наприклад перські запозичення в азербайджанській мові на позначення представників, починаючи з покоління –2 за низхідною лінією, чи то лексемами з дуже прозорою, примітивною етимологією (тобто внутрішні

Диференційні ознаки спорідненості				Мови		
Ступінь	Стать	Пряма/ Бокова	Керунок	Азербай- джанська	Українська	Перська
Покоління (+4)	Чол.				Прапрадід	Jadda'lā
	Жін.				Прапрабаба	
Покоління (+3)	Чол.			ulu baba	Прадід	jadd
	Жін.			böyüknənə	Прабаба	jadde
Покоління дідів (+2)	Чол.			baba	Дід	pedarbozorg
	Жін.			nənə	Баба	Mādarbozorg
Покоління батьків (+1)	Чол.	Пряма		ata	Батько	pedar
		Бокова	За матір'ю	dayı	Дядько	dāyi
	За батьком		əti	Дядько	ətu	
	Жін.	Пряма		ana	Мати	mādar
		Бокова	За матір'ю	bibi	Тітка	ətə
	За батьком		xala	Тітка	khāle	
Покоління его (0)	Чол.	Пряма		qardaş	Брат	barādar
		Бокова	За братом матері	dayıoğlu	Двоюрідний брат	Pesardāyi
			За сестрою матері	xalaoğlu		pesarkhāle
			За братом батька	ətioğlu		Pesaramu
	За сестрою батька		bibioğlu	pesarame		
	Жін.	Пряма		bacı	Сестра	khāhar
		Бокова	За братом матері	dayıqızı	Двоюрідна сестра	Dokhtardāyi
			За сестрою матері	xalaqızı		dokhtarkhāle
			За братом батька	ətiqızı		Dokhtaramu
	За сестрою батька		bibiqızı	dokhtarame		
Покоління дітей (-1)	Чол.	Пряма		oğul	Син	pesar
		Бокова	За сестрою	bacıoğlu	Племінник небіж	khāharzāde
	За братом		qardaşoğlu	barādarzāde		
	Жін.	Пряма		qız	Дочка	dokhtar
		Бокова	За сестрою	bacıqızı	Племінниця небога	khāharzāde
	За братом		qardaşqızı	barādarzāde		
Покоління онука (-2)	Чол.			nəvə	онука	nave
	Жін.				онука	
Покоління (-3)	Чол.			nəticə, nəvənin oğlu	правнук	natije
	Жін.				правнучка	
Покоління (-4)				kötüksə	прапра	nabire, nadide
Покоління (-5)				yadica	прапрапра	
Покоління (-6)				ötücə, nədidə	прапрапрапра	
Покоління (-7)				yeddiarxadönən	прапрапрапрапра	

запозичення), чи то у своїй основі (або ж реальними) описовими виразами (наприклад, пер. *pedarbozorg* від *pedar* та *bozorg* ‘великий, старший’, *jadd-e bozorg*, *jadd’alā* (від араб. *alal* ‘вищий’) ‘прадід, прапрадід’, *mādarbozorg-e pedar* ‘прабаба’; аз. *ulu baba* від *ulu* ‘великий, видатний’ та *baba*, *böyük nənə* ‘прабаба’, *nəvənin oğlu* досл. ‘син онука’ та багато под. термінів спорідненості, особливо за висхідною лінією). Так, наприклад, слово *kötük* у сучасній азербайджанській мові вживається у значенні ‘пень, корінь’. Якщо взяти до уваги, що азербайджанці літніх родичів називають *evin kötiyi* ‘корінь, основа дому’, то термін *kötükce* можна розуміти як зменшувальну форму від слова *kötük* (+*ca* – димінутивний суфікс, запозичений з перської мови). Слово *yadica* є фактом літературної азербайджанської мови і походить від корення *yad* зі значеннями ‘пам’ять’ (перське запозичення) та ‘чужий’. Народна етимологія пов’язує форму *yadica* зі значенням ‘пам’ять’, мотивуючи його утворення тим, що представника цього ступеня спорідненості (покоління) запам’ятовувати важко, оскільки його, що дожив до появи свого прапраправнука, є глибоко старою людиною. Деякі дослідники пов’язують форму *yadica* зі значенням ‘чужий’, мотивуючи її утворення тим, що віддаленість самого ступеня спорідненості (покоління) дає привід для такого розуміння. У діалектах збереглася форма *yetičə*, яку пов’язують із дієсловами *yetmək* ‘досягати, бути достатнім, доходити (до певної межі)’ та *yelimək* ‘вирощувати, досягати’, мотивуючи її утворення тим, що з появою нащадків такого ступеня спорідненості можна вважати своє життя достатньо тривалим і настає час покинути цей світ. Слово *ötücə* є похідним від дієслова *ötmək* ‘проходити, закінчуватися, переходити певну межу’. Його семантику мотивують тим, що ступінь спорідненості –6 за прямою лінією є останнім, оскільки наступний ступінь спорідненості є, по суті, межею між родичами та неродичами. Складне слово *yeddiarxadönən* є похідним від *yeddi* ‘сім’, *arxa* ‘спина’ та *dönən* ‘такий, що крутиться’ (дієприкметник теперішнього часу від дієслова *dönmək* ‘повертатися, перетворюватися’). Його семантика мотивується тим, що представники цього ступеня спорідненості належать сьомому поколінню за низ-

хідною лінією від его. Значення перського терміна спорідненості *natije* ‘правнук’ розвинулося від значення ‘результат, висновок, здобуток’ і походить від арабських форм *natijatun* ‘результат, завершення’ та *nitajun* ‘приплід, нащадки’. У перській мові спершу вживався описовий вираз *pesar-e natije* досл. ‘завершальний син’, а потім залишилася лише форма *natije*, яку й було запозичено азербайджанською мовою. Мотивують виникнення такого значення тим, що правнук є кінцем, вінцем, завершенням життя людини, її підсумком та головним здобутком. Значення перського терміна спорідненості *nadide* розвинулося від значення ‘невидане, небачене’ (від дієприкметника минулого часу *dide* дієслова *didan* ‘бачити, дивитися’ та заперечного префікса *na*) та мотивується тим, що для его, який на час появи праправнука є дуже старою людиною (не говорячи про представників вищих ступенів спорідненості, які здебільшого вже є померлими), побачити свого праправнука є вельми проблематичним, тому представник цього ступеня спорідненості, як правило, є “небаченим” (дет. див.: [Джафаров 1971]). Крім цього, як зазначалося вище, більшість лексем, що належать до великої групи вторинних термінів спорідненості, зокрема ті з них, які є чи то запозиченнями, чи то новоутвореннями із прозорою етимологією, позначають лише ступінь спорідненості без диференціації за статтю. Так, ні перські лексеми *nave*, *natije*, *nabire*, ні азербайджанські *nəvə*, *naticə*, *kötükce* та інші не розрізняють за статтю представників ступенів спорідненості, починаючи з –2. У такому контексті зовсім не дивує можливість вживання в українській мові лексеми *онука* для представників обох статей покоління –2. Загалом наявність в українській мові термінів спорідненості на позначення представників, починаючи із сьомого ступеня і далі за висхідною лінією, можна пояснити наявністю в українській мові категорії роду, тобто граматичними, а не лексико-семантичними чи іншими факторами. Ще однією їхньою особливістю є те, що розрізнення прямої чи бокової спорідненості притаманне лише для частини групи первинних термінів, а саме для поколінь +1, –1 та покоління его.

Усі разом зазначені вище характерні особливості (непитомий характер лексем,

новоутворення форм та їхній описовий характер, а також непритаманність семантичних ознак статі та бокової спорідненості) групи лексем спорідненості вторинного, пізнішого походження різко відмежовують їх від групи первинних термінів спорідненості в різних мовах світу. Отже, спільною особливістю семантичних полів спорідненості в різних мовах світу є чітке розмежування та протиставлення двох груп лексем: меншої кількості первинних та більшої кількості (з усіма “прапрапра”) вторинних, пізнішого походження термінів спорідненості.

На противагу цьому, яскравою ознакою (особливо розмовного та діалектного мовлення) різних мов є наявність у них функціонально нестійких у позначенні понять лексем. Так, наприклад, пер. *jadd* позначає ‘дід’ і ‘прадід’, *niyā* позначає ‘дід’, ‘прадід’ та ‘прапрадід’, *bābā* ‘тато’ і ‘дідусь’. Ця нестійкість виявляє себе й на міжмовному рівні. Так, *nadide* позначає представника четвертого ступеня спорідненості за низхідною лінією в перській мові та шостого – в азербайджанській. У розмовній перській мові *nane* позначає ‘мати’, а в азербайджанській літературній мові *nənə* – бабу. Аналогічну ситуацію маємо в українській мові, де *nene*, *nenka* в діалектному мовленні позначає ‘мати’, а в гуцульських говірках *наною* чи *нанашкою* називають ‘тітку’.

У 30-х роках ХХ століття видатний російський дослідник-азіаніст Л.Я. Штернберг уперше виявив в орочів Татарської протоки дуже своєрідну систему спорідненості, що суттєво відрізняла її від систем спорідненості в інших мовах. У їхній системі термінів спорідненості в одну спільну категорію спорідненості об’єднувалися представники чоловічої (або жіночої) статі двох різних поколінь – нижня за віком частина представників певного покоління (молодші) з верхньою за віком частиною представників (старшими) наступного покоління, і навпаки, верхня за віком частина представників певного покоління (старші) з нижньою за віком частиною представників (молодшими) наступного покоління. Таким чином, представники одного покоління, одного ступеня спорідненості (наприклад, брати та сестри его) опиняються в різних категоріях спорідненості та йменуються різними словами. Інакше кажучи, в такій системі, наприклад, старший брат і

батько називаються одним словом, старша сестра і мати також. Критеріями такого розмежування є відносний вік его, його батька та матері, діда та баби та деяких інших родичів. Згодом подібні “вікові” системи спорідненості було виявлено в тюркських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, самодійських та фінно-угорських мовах. Ще згодом виявилось, що змішування поколінь у результаті поділу одного покоління на старших і молодших має місце в системах термінів спорідненості усіх народів, що говорять алтайськими та уральськими мовами, та є яскравою особливістю їхніх лексико-семантичних систем. Дивовижним є той факт, що така вікова класифікація родичів зовсім не притаманна ані їхнім східним і північним сусідам – палеоазіатським народам, – ані китайцям та індоєвропейцям (дет. див.: [Бикбулатов 1983])³.

Така особливість класифікації родичів, на думку дослідників, виникла в результаті свідомої переорганізації системи й уведення заборон на шлюб між батьком та дочкою, мамою та сином у часи родової організації суспільства. Спочатку розділили кожне покоління на старших і молодших, у зв’язку з чим увели заборону на шлюб жінки з чоловіками старших за неї жінок. Потім приєднали старших представників одного покоління до наступного, а молодших його представників – до попереднього, у зв’язку з чим увели заборону на шлюб жінки з чоловіками її дочок та молодших сестер. Така класифікація родичів, по-перше, дозволила виключити матримоніальні стосунки між батьками та їхніми дітьми; по-друге, й це головне, заклала підґрунтя для виокремлення термінів *батько*, *мати*, *чоловік*, *дружина* для збереження ними лише індивідуального значення. Інакше кажучи, вона відображає дуже важливий соціальний процес в історії суспільства: розпад родового устрою та відокремлення малої сім’ї від іншої маси родичів. Саме виокремлення термінів для батька та матері відбулося доволі пізно, коли традиції родового устрою було зруйновано. Майже в усіх мовах ці терміни зберегли сліди тієї стадії, коли на позначення батька та матері не було індивідуальних термінів. Це виявляється в тому, що поняття “батько”, “дід”, “прадід”, “пращур” зазвичай виражені лексемою одного кореня (основи) у складі описового виразу

з пояснювальним словом *великий, старший, далекий* та под. У цьому ж ряді не рідко містяться терміни для батьків батька, старших братів его, те саме стосується й поняття матері. Крім цього, свідченням того, що індивідуалізація термінів для батька та матері, діда та баби в лексичних системах багатьох мов є пізнішим процесом, є яскраво виражена нестійкість термінів для перелічених вище понять у споріднених мовах, у мовах-сусідах і навіть у діалектах однієї мови. Для передачі того самого поняття часто вживаються різні терміни, а слова одного кореня в різних мовах чи діалектах мають різний зміст.

Отже, в сучасній перській мові широко функціонують реліктові риси вертикальної класифікації родичів (про ці риси див.: [Бикбулатов 1983, 245–246]), притаманної мовам алтайського ареалу, зокрема тюркським, а саме:

- розмежування покоління его на старших та молодших представників. Цим обумовлено наявність у таких системах двох ступенів спорідненості (+1 та –1), кожен з яких також складається із двох категорій (старших та молодших) кровних родичів. У перській мові реліктом цієї риси є функціонування термінів *āqā* на позначення ‘старшого брата’ та ‘найстаршого брата в сім’ї’, *dādāsh* на позначення ‘старшого брата’. Цей принцип притаманний також лексичним системам мов Малайзії та Австралії, китай-

ській мові. Однак ця риса, взята окремо, не спричиняє вікового принципу класифікації родичів. Необхідною є ще одна;

- наявність у цих системах ще одного висхідного (+2) та одного низхідного (–2) ступенів спорідненості. Вони складаються, відповідно, з представників висхідного або низхідного покоління (тобто дідів та бабів або онуків відповідно), а також частини представників суміжних поколінь (тобто батьків або одного з них, чи дітей або одного з них відповідно). Для зарахування наступного ступеня спорідненості релевантними є вік представників суміжних поколінь (тобто +1 та –1). У перській мові реліктом такої системи є вживання термінів *bābā* на позначення ‘батька’ та ‘діда’, *jadd* на позначення ‘діда’ та ‘прадіда’, *niyā* на позначення ‘діда’, ‘прадіда’ та ‘прапрадіда’. У результаті ця система набуває третьої, головної риси;

- злиття або змішування верхньої частини старших членів покоління его з першим висхідним (+1) та нижньою частиною (молодшими членами) другого висхідного (+2) покоління, а також змішування нижньої частини (молодших представників) покоління его з низхідними поколіннями. У перській мові рудиментом такої системи є вживання в діалектному мовленні терміна *āqā* на позначення ‘старшого брата’, ‘найстаршого з братів’, ‘чоловіка (офіц.)’, ‘брата батька’, ‘дідуся’.

¹ Слід зауважити, що відображення соціальної структури спорідненості має місце не лише в лексичних системах мови. У граматичній системі знаходимо цьому не менш яскраві приклади. Так, в австралійській мові лардил особові займенники не в однині мають дві форми: одну – для осіб, парних поколінь стосовно мовця, другу – непарних, наприклад *pjagi* ‘ми (1-ша ос., двоїна) з ним (братом, дідом, онуком та ін.)’, *pjani* ‘ми з ним (батьком, сином, прадідом та ін.)’ [Лингвистический... 1990, 12–13].

² Йдеться лише про диференційні семантичні ознаки. Інтегральна семантична ознака спорідненості присутня в кожному з термінів і в межах досліджуваного семантичного поля її значення не змінюється, через що для розмежування термінів спорідненості не має жодного значення. Натомість для відмежування семантичного поля кровних родичів від суміжних полів (наприклад, поля свояків) ця ознака є важливою. Так, наприклад, значення таких слів, як “батько” і “тесть”, рос. “мама” і “кормилиця” та под. розрізняються саме за наявністю/відсутністю семи ‘кровна спорідненість’.

³ Подібні ототожнення, наприклад двоюрідного брата і племінника, двоюрідної сестри та тітки, чоловіка сестри та власного чоловіка, онуки та племінниці, відображено в лексико-семантичних системах мов центральної та східної Бразилії (див.: [Леви-Строс 2001, 128, 132, 135]).

ЛІТЕРАТУРА

Бикбулатов Н.В. Скользящий счет поколений в урало-алтайских системах родства (по данным ареальных наблюдений) // **Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос)** / Отв. ред. Н.И. Толстой. Ленинград, 1983.

Джафаров Г. О терминах седьмой – одиннадцатой ступеней родства по прямой линии в азербайджанском языке // **Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем** / Отв. ред. Э.М. Макаев. Москва, 1971.

Кузнецов А.М. Сопоставительно-типологический анализ терминов родства английского, датского, французского и испанского языков // **Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем** / Отв. ред. Э.М. Макаев. Москва, 1971.

Леви-Строс К. **Структурная антропология** / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. Москва, 2001.

Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.